

Ebedi Yadigar

Prof. Dr. Elfine SİBGATULLİNA*

Kazan'da Tataristan kitap nesriyatında Prof.Dr. Huciahmet Mehmutov'un «Mengelek yadkar» (Ebedi yadigar) adlı kitabı (2002) dünya gördü. Folklorcu alimin¹ bu yeni kitabı XI yüzyılda yaşayan büyük Türk dilcisi Kasgarlı Mahmud'un «Divan-i lugat-et-turk» eseri üzerinde yazılmış. Kitap iki bölüm ve zengin ekten ibarettir. İlk bölümde Kasgarlı Mahmud ve onun «Divan»i hakkında, o zaman Türkleri hakkında ilmi ma'lumat veriliyor, bu konuda yazılan yeni kitap ve mekaleler tanıtılıyor, geçen senelerde düzenlenmiş halklararası sempozyum ve kongreler üzerinde haberler verilmiş. Tatar dilcileri «Divan-i lugat-et-turk» üstünde araştırmaları 1920 senelerde başlamışlar: bu zamanlarda Cemal Validi, Huca Badıgi, Seyid Vahidi'nin yazıları çıkmış. Sonra da Prof.Dr. Emir Necip, folklorcu Naki Isenbet, eski edebiyat uzmanı Prof. Dr. Hatip Usmanov gibi alimler «Divan» daki bazı konuları araştırmışlar. H. Mehmutov onların, rus-sovet oryantalisti I.V. Stebleva, türk ve uzbek turkologları Reşat Genç, Besim Atalay, Ferit Birtek, Ulkutasir B. Sakir, H.Koroglı, E. Fazilov v.b. ların bu eser üzerinde yazmış araştırmalarına analiz yapıyor. «Divan» dan gayri Kasgarlı Mahmud'un Türk dili sintaksisi hakkında yazılı «Cevahirun nehvi fi lugat-et-turk» adlı daha bir eseri olduğunu hatırlatıyor.

Kazan Tatarlarının babaları XI yüзде Idel (İtil, ruscasi Volga) nehri boylarında Idel boyu Bolgar devletini kormuşlar. Kasgarlı Mahmud Türk kavemleri yapmış birçok şehrini gezmiş olursa da, Bolgar şehrine kadar gelememiştir. Ama Idel boyu Bolgar devletinin ikinci büyük şehri sayılan Suvar'a gelmiş olabilir, çünkü o «suvar dili» diye yazdığı dil Idel boyunda oturan Türklerin dili oluyor, dip faraz kılıyor H. Mehmutov.

Yazar, Kasgarlı Mahmud'un sözlüğünde Tatar dilinin de kelimeleri yer aldığını söylüyor, Kazan Tatarlarının irik basında duran *bolgar*, *kıpçak* kavimlerinin eski kelimelerinin birçoğunu (mesela: «*kokleşdi*», «*avus*», «*ekin*», «*lav*» v.b.) bulub, onları şimdiki dilde anlatıyor.

H.Mehmutov «Divan»da eski Türk kavemlerinin adet ve töreleri, inanç ve telakkileri ile alakalı malumatları buluyor. Mesela, hayvan isimleri ile adalmis 12 yıllık takvim üzerinde durub, yazar onun kurulmasını anlatan efsanelerinin Tatarlar arasında da yayılmış olanlığını söylüyor ve Altın Orda devleti zamanından gelen yarlıg ve bitiglerde, mazar daşlarındaki yazılarda da 12 yıllık takvimin kollanılmasını gösteriyor. Kazan Tatarlarının ekincilikle bağlı tellakkilerinde bu takvime misallar buluyor: «*Yılan yılı cili bula*» (Yılan yılı ısı olur), «*Siyir yılı suik bula*» (Sığır (inek) yılı soğuk olur) v.b.

Halk arasında eski zamanlarda çok popüler olan em, kocakarı ilacı ile tedavi etmek, halk hekimliği ile bağlantılı olan «*kumlak*» «*egit*», «*isrik-isrik*» «*yat*» kelimelelerinin anlamların folklorcu alim Tatar halk inanclarına dayanarak veriyor.

Kasgarlı M. kendi «Divan»ında halk oyunları ile ilgili çok belgi vermiş. Bu oyunların birkaçı Tatarlarda da oynanmış olabilir. Bu yüzden H. Mehmutov «*muguz-muguz*» oyununu anlatıyor, orda oyuna katılanlardan birisi başkalarına «*muguz-muguz*» deyiyor ve çeşitli hayvan isimlerini söylüyor. Oyunda katılanlar sadece muguzu olan hayvanların adlarını tekrarlamahılar, yanlış deve, isek gibi muguzsuz hayvanın adını söyleseler ceza alırlar. Bugün de tatar çocukları be şekildeki «*uctu-uctu*» oyununu oynarlar, bu oyunda sadece uçan kuşların adları tekrarlanır.

Kitabın ikinci bölümünde «Divan»da-

* Tataristan Alabuga Devlet Pedagoji Üniversitesi Öğretim Üyesi

ki atasözleri ve deyimler, dilekler, halk inançları, aforizmlar araştırılıyor. Türk ilm adamı Ferit Birtek'in «En eski Türk savları» (Ankara, 1944) kitabında 291 atasözü ve deyim olduğu gösterilirse, H. Mehmutov bu sayıya düzeltmeler veriyor, tekrarlanmış olanlarını alıkoymuyor ve 30 dan fazla yeni deyim buluyor. Neticede «Divan-i lugat-et-türk» eserinde yaklaşık 320 paremiye var, diyor (37 s.)

«Divan»daki atasözleri üzerinde mahsus durarak H.Mehmutov onları mana-konu ve icat edilme nedenleri yönünden anlatıyor. Sonra da Kasgarlı Mahmud'un kitabında verilen atasözlerinin bugünkü Türk lehçelerindeki variantlarını aramak zarurieti hakkında yazıyor ve bu işin örneğini Kazan Tatar dilinde misalinde gösteriyor.

Eski türk kavimleri şivelerinde 9 yüz yıl önce kullandıkları olan aforizmların bugünkü Tatar atasözleri ile karşılaştırarak, alim onlar arasında asil benzerlikleri gösteriyor:

1) fonetik variantlar, mesela: «Divan» da *Bar bakır, yok altın*; Tatarcası: *Bar bakır, yuk altın. Kış konugu ot - Kış kunagi - ut; Kış kilic kınka sıgmas - Kus kilic kına sıymas*;

2) leksik variantlar, mesela : a) arhaik (eskirmiş) kelimeler yerine yenilerinin kullanılması: *Susegen udka Tengri munguz bermes - Soze torgan siyirga Alla mogez birmi.* b) sinonimlerin kullanılması: *Kişi kişiğe kavuşur - Adem ademge kavisir.* c) Tur atamasını konkret isimle değiştirmek : *Taygan yugrugun tilku sevmes - Et yogeregen tolke soymes.* v.b.

3) sintaksik variantlar: *Et işirmas, at tepmes teme - At tipmes, dime, et kapmas, dime.*

4) dolu (tam) olmayan benzerlikler. Mesela: Divan»da verilmiş olan *Kurug kasuk agızka yaramas, kuruk soz kulakka yahışmas* atasözünün bugünkü Tatar dilinde sadece yarısı kullanılıyor: *Kori kasik avizga yaramas.*

5) kontaminasyon variantlar: iki parçalı atasözlerinin sadece yarısı benzeşiyor: mesela: *Birin-birin ming bolur, tama-tama kol bolur - Tama-tama kul bulir, aga-aga sil bulir v.b.*

«Ebedi yadigar» kitabının yarısını ekler teskilediyor. Turkologlar için en önemli olan ek -«Divan-i lugat-et-türk» te yer almış 319 eski atasözlerinin Kazan Tatar dilindeki çeşitli variantlarıdır. Yazar bu atasözlerini Tatar elfebesi tertibinde veriyor.

İkinci ekte H. Mehmutov eski Türk yazılı şiiriyet örneklerine yer veriyor. Misalleri seçerken alim konu, şiir türü ve şekil türünlüğüne dikkat ediyor. Kitapta yer almış 6 tane örnek (orinal metinde ve Tatar diline tercümede) Kasgarlı Mahmud yaşadığı zaman diliyle XXI bası Kazan Türkçesinin ne kadar yakın ve aynı zamanda ne kadar farklı diller olduğuna misal oluyor.

«*Yılan yılı cili bula*»

- yılan yılı sıcak olur.

Tama-tama kul bulir, aga-aga sil bulir

- damlaya damlaya göl olur, aka aka sel olur.

At tipmes, dime, et kapmas, dime

- köpek ısırılmaz, at tepmez deme.

Bar bakır, yuk altın.

- bakır var, altın yok

Kış kunagi - ut

- kış musafiri ateştir.

Kuş kilic kına sıymas

- 2 kılıç bir kına sığmaz.

Soze torgan siyirga Alla mogez birmi.

- Susen sığra Allah boynuz vermiyor.

Adem ademge kavisir.

- İnsan insana kavuşur.

Et yogeregen tolke soymes

- Köpeğin koştüğünü tilki sevmez.

Kori kasik avizga yaramas

- kuru kaşık ağza yaramaz (kuru söz kulağa yakışmaz)

NOTLAR

¹ Prof.Dr. H.S. Mehmutov'un Tatar folkloru üzerinde yazdığı kitapları: «Comak aytam» (bulmacalar üzerinde), «Keckene de tus kene» (atasözleri ve deyimler üzerinde), «Aforisticheskiye janri tatarskogo folkloru», «Kanatlı söz - hikmetli söz» v.b. var. O Tataristan İlimler Akademisinde yapılan 12 cildlik «Tatar halk icatı» kitabının mualliflerinden birisidir. Araştırmaları için Tataristan Cumhuriyeti'nin Tukey ödülüne laik olan alim bugün de Tatar dili ve folkloru üzerinde aktif çalışıyor.